

KNIVSTATRAKTENS LANTMANNABYGGNADER, DEL 2

I förra årsboken *Magazinet* för 1981, beskrev jag ett antal lantmannabyggnader från Alsike, Vassunda och Knivsta. Här kommer nu en fortsättning av beskrivningen, den här gången med några byggnader från Lagga och Östuna. I dessa socknar finns det ett flertal äldre och intressanta ekonomibyggnader bevarade, varav många i gott skick, men några tyvärr i sådant skick att de är dömda att snart försvinna.

Lagga

Väsby kvarn

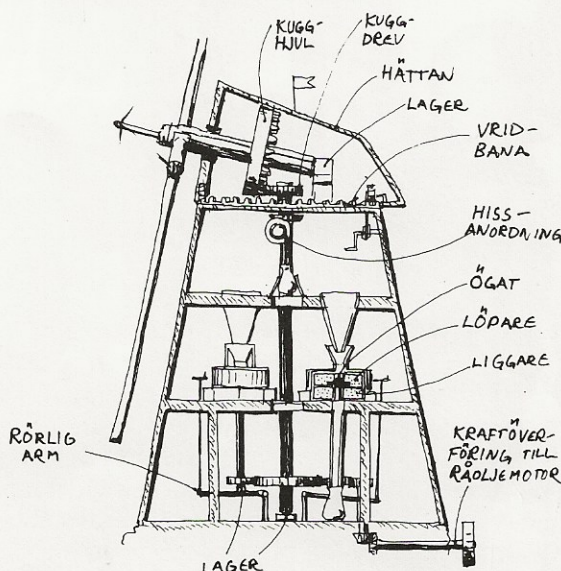
Kvarnen har ett dominerande läge på bergskränet ovanför Väsby by. Den är av en typ som kallas holländare och där endast överdelen eller hättan behöver vridas efter vinden. När inte vinden räckte till använde man sig förr av en ånglokomobil som hjälpkraft. Men då inte denna ångmaskin var stark nog installerade man sedermera en stor tändkulemotor som fortfarande finns bevarad i sitt skjul, strax söder om kvarnhuset. För drivningen användes en rem som gick till den stora yttre remskivan på kvarnen.

Inuti kvarnen finns två par stenar, ett par för grövre och ett par för finare malning. Spannmålen matas successivt ned mellan stenarna genom det s.k. ögat i den övre roterande löparstenen och förs sedan utåt mot stenens ytterkant via de inhuggna refflorna, varvid den krossas undan för undan på vägen.

Förutom kvarnstenarna innehåller också kvarnhuset en mängd andra maskiner och redskap. I bottenvåningen finns en mjölsikt och grynverk. En trappa upp finns bl.a.

en rensmaskin och en kross. I översta våningen finns en hissanordning för transport av sädesäckarna från bottenvåningen.

Denna kvarn uppfördes 1876 av en Carl August Eriksson och kom därefter att innehållas av fyra - fem mjölnare innan driften lades ned 1943. Den siste mjölnaren, Birger Jansson, fortsatte dock under ett par år att i liten omfattning mala vete, fast då endast på en modernare valskvarn som var monterad på bottenvåningen.

Väsby kvarn i genomskärning som visar principen för dess funktion.

1947 räddades kvarnen från rivning och bortflyttning av den då nybildade Lagga Hembygdsförening som fick överta den. Åren 1974-77 lade de ned omfattande arbete på att rusta upp Väsby kvarn till det representativa skick den har idag.

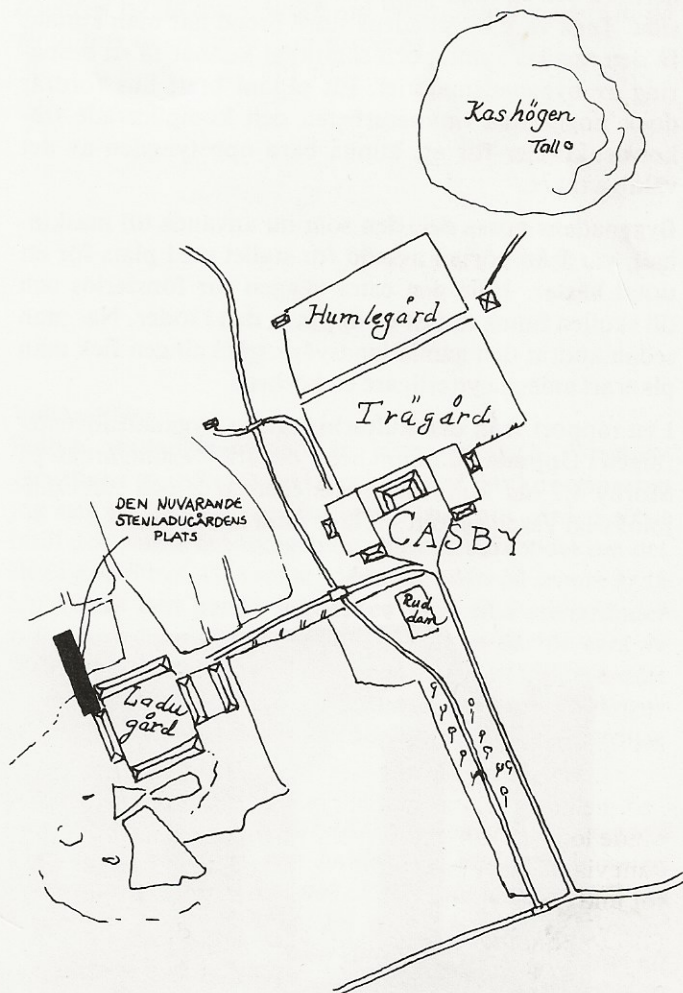
Kasby

Den långa vitputsade ladugården har, där den ligger på sin backslutning, ett dominerande läge över gården. Ladugården är byggd av gråsten till fönsterhöjd och däröver av tegel. Den ovanförliggande höskullen är byggd av trä. Trots att en del ombyggnader har gjorts under årens lopp finns fortfarande det ålderdomliga intrycket kvar. Ladugården hade ursprungligen endast en ingång, och till höger om denna fanns kostallet. Till 1920-talet låg foderborden längs ytterväggarna på samma sätt som i ladugården vid Knivsta gård, beskriven i Magazinet 1981. Till vänster om ingången i byggnadens södra ände, fanns en avskild ungdjursavdelning.

Denna typ av fähus finns avbildad på ett kopparstick av arkitekten Carl Wijnblad i hans "Ritningar på fyratio Wåningshus af Sten och trettio af Träd...." och som utkom redan 1755. Den nuvarande ladugården vid Kasby är troligen inte så gammal, utan man kan anta att den är uppförd betydligt senare. Anledningen till detta antagande är att Wijnblad 1765 gav ut "Generalplaner till Tio Sätessgårdar", som innehåller planförslag till ett antal herrgårdar här i grannskapet, däribland Kasby. Platsen för ladugården ryms inte på detta kopparstick, men i en kommentar skriver han att: "Ladugården är ånyo uppbyggd på andra sidan om Broen till vänster mitt för Mangården på en höglänt plats". Denna Wijnbladska ladugårdsanläggning måste då vara identisk med den som återges på en karta över Kasby från 1764, där en pryddig ladugårdsfyrekanter är utritad strax intill, sydost om den nuvarande stenladugårdens plats. På denna karta återfinns f.ö. också den av länsantikvarien på senaste året återupptäckta "Kashögen". Den på kartan återgivna och då tydligen nyuppförda ladugårdsfyrekanter borde ju ha kunnat tjäna sitt ändamål åtskilliga decennier framåt. Därför menar jag att det inte är troligt att den nuvarande stenladugården, trots den ålderdomliga planlösningen, tillkommit förrän några årtionden in på 1800-talet. En ladugård vars byggnadssätt mycket liknar den som nu finns på Kasby är uppförd på en gård i Ånge by i Lena socken av Vatthoma bruk så sent som 1849.

I likhet med många andra herrgårdar i Knivstatrakten verkar också Kasby ha genomgått en större förändring under förra delen av 1800-talet. Det rådde då andra arkitektoniska ideal än de som gällde vid 1700-talets mitt då gårdsanläggningen skapades av Casimir Lewenhaupt. Man kan tänka sig att hans sonson Gustaf Adolf, den s.k. "Fnysgreven" som levde mellan 1795 och 1861, tyckte att farfaderns gårdsanläggning började bli föråld-

Utdrag ur en karta över sätessgården Kasby från 1764. Platsen för den nuvarande stenladugården har jag markerat på kartskissen.

rad och då lät förändra denna ganska radikalt. Corps de logis byggdes om och fick det utseende det har idag - förutom ett klocktorn på taket som revs på 1920-talet. De två flygelparen revs och infartsvägen flyttades och stenladugården byggdes. Eventuellt kan den vindflöjel med årtal 1834 som satt på de intilliggande stallet, innan det revs i slutet av 1970-talet, ursprungligen ha prytt ladugården och angett dess byggnadsår. Stallet verkade, av byggnadsstilen att döma, vara byggt under 1800-talets sista del.

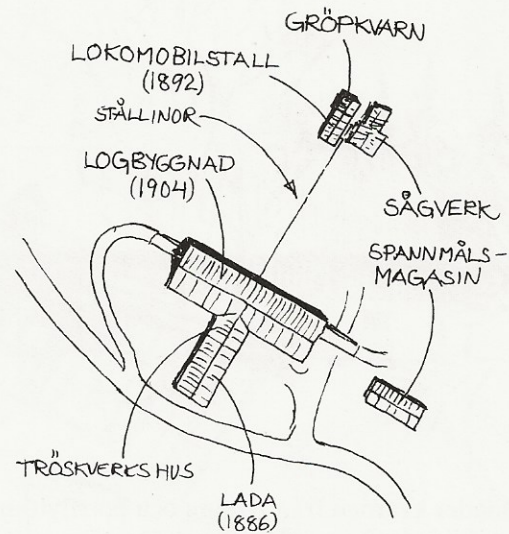
Den gamla stenladugården är fortfarande en prydnad för gården och en unik byggnad för trakten. Man får vara tacksam för att den får stå kvar, trots att den idag endast används i ringa utsträckning.

Morby

Stenladugården i Morby (4:2) är uppförd på 1860-talet av Carl-Johan Modén som då var ägare till gården. Han var tydligen en entusiastisk stenladugårdsbyggare för han lät också uppföra en något mindre ladugård i Stenby, någon kilometer söder om Morby, och den stora ladugården på Hammarby i Danmarks socken. Ladugårdsbyggande i gråsten var något som man kan säga var på modet i mitten av 1800-talet. Som en av förebilderna för Modén kan bl.a. Ultuna lantbruksinstituts då tämligen nyuppförda stora stenladugård ha tjänat — samma byggnad som idag används som personalrestaurang. Ladugården i Morby är av en modernare typ i jämförelse med den på Kasby gård. Morbyladugården har, i likhet med många andra fähus från den tiden, tvärställda foderbord och en fodergång som går längs husets hela långsida. Tack vare byggnadens stora bredd har man kunnat få den mycket rymlig och samtidigt kunnat få en besparing av byggnadsmateriel. Ett sådant brett hus fordrar dock noggranna timmerarbeten och komplicerade träkonstruktioner för att kunna bära upp tyngden av det väldiga taket.

Byggnadens norra del, den som nu används till maskinhall, var från början avsedd för stallet med plats för ett tiotal hästar. Hela den östra väggen var fönsterlös och till skullen fanns endast en uppfart, den i söder. När man sedan ändrat den gamla landsvägssträckningen fick man plats att anlägga ytterligare en körbro.

I en rapport från den kulturhistoriska byggnadsinventeringen i Uppsala kommun heter det att: "Ladugården på Morby 4:2 har kulturhistoriskt egenvärde och stort miljömässigt värde genom sitt läge intill landsvägen".

Planskiss över anläggningen på Örby, som den torde sett ut i början av 1900-talet.

Örby

I hagen nordost om den stora logen ligger ett mindre tegelhus med plåttak. Huset är nu ganska förfallet och ena gaveln är bortrivet, men det är trots allt en intressant och ganska unik byggnad. Den är troligen byggd i början av 1890-talet eftersom den finns upptagen i Brandförsäkringsverkets handlingar för år 1892. Huset har tidigare härbärgerat en lokomobil — den sista var en tysk ångmaskin på ca 60 hk av fabrikatet Wulf. Men denna såldes från gården under andra världskriget i samband med att elektriciteten kom till bygden.

På lokomobilhusets bortre, och något högre del, inryms en gröpkvarn som också drevs av lokomobilens kraft och på byggnadens södra sida fanns en såganläggning. Denna såg brann dock ned till grunden 1968.

Förutom till att driva sågen och kvarnen användes också ångkraften till att driva ett fyra fots tröskverk på logen via en lång ställina från lokomobilen. På grund av den stora eldfaran var man tvungen att uppföra trösklogen och lokomobilhuset på ett visst avstånd från varandra.

Lokomobilstallen på Örby gård. Bilden är tagen 1977 och är från Upplandsmuseets kulturhistoriska byggnadsinventering.

Östuna

Risberga

På norra sidan av landsvägen, mitt emot huvudbyggnaden, ligger en relativt sluten ekonomihusfyrkant. Stalllängan, som ligger parallellt med vägen, har ett portlider. Ovanför inkörsportharna sitter ett stort nästan halvrunt fönster av den typ som var väldigt vanlig på traktens herrgårdsbyggnader under den förra delen av 1800-talet. Kompositionen fullbordas av vällingklockan och vindflöjeln som bär årtalet "1809".

Alla byggnader i denna ekonomihusfyrkant är troligen uppförda i början av 1800-talet. Även här var vissa byggnader på gården försäkrade i Brandförsäkringsverket och följande beskrivning från 1830 en handling i arkivet:

"Nr 7. Stallbyggnad av timmer med tegeltak å södra sidan, halmtak å norra.

Nr 8. Bod sammanbyggd med nr 7 i västra änden.

Nr 9. Byggnad av timmer med halmtak i norr vid västra gaveln av nr 8, innehållande vagnshus, oxhus och slöjdbod.

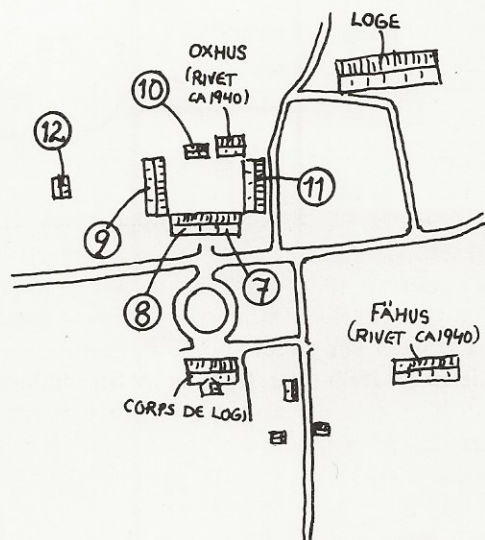
Nr 10. Svinhus mitt emellan gavlnarna på nr 9 och 11. 45 alnars avstånd från nr 7.

Nr 11. En byggnadssträcka av timmer med halmtak i vinkel mot östra gaveln av nr 7 norrut, innehållande redskapslider, höbod och vedbod.

Nr 12. Spannmålsmagasin, 63 alnar väster om nr 9."

De ovan beskrivna ekonomibyggnaderna har samtliga kunnat bevaras relativt oförändrade till våra dagar tack vare att man kunnat hitta andra funktioner för deras användning. De utgör nu en omistlig del av gårdsmiljön.

Den stora ladugården på gården består av en fähusdel som är byggd 1932-33 och av en logdel som är betydligt äldre. Den tillkom redan i mitten av 1840-talet efter det att den tidigare tröskklogen, som låg söder om landsvägen, brunnit ned.

Numren på de ovan beskrivna husen har här lagts in på ett utdrag ur en karta över Risberga från 1856.

Vallox-Säby

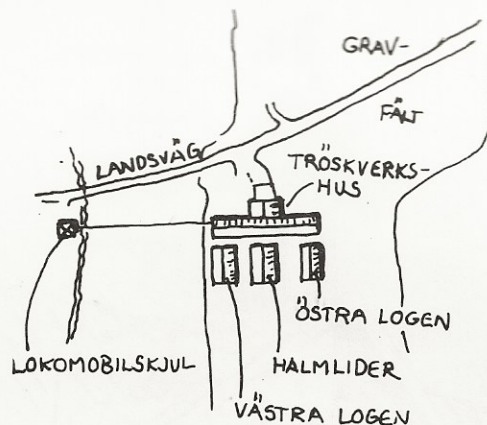
Själva gårdanläggningen är intressant och förtjänar egentligen en utförlig beskrivning, men här koncentrerar jag mig på den s.k. Logbacken, väster om gården strax intill den gamla landsvägen och omedelbart söder om det stora gravfältet. Genom att detta har röjts på senare år så har också den gamla logbacken med sina stengrunder och murar kommit mer i dagen. Det kan därför vara av visst intresse att beskriva de byggnader som tidigare stått på denna plats och genom brandförsäkringshandlingar vet man rätt väl hur de ursprungligen sett ut. Här följer ett utdrag från 1832:

1. " Ett tröskverk uppfört 1827-1828 med egna väggar å alla sidor, korsvirke och bräder och inplankat timmer, rödfärgat, vass- och halmtak. 273/8 aln långt, 18 1/3 aln brett och 12 alnar högt. En större bro för inkörseln, dubbla inkörsporthar. Under detta hus på norra sidan ett körhus med hjul som drivs av 4 par oxar, ett par portar. På södra sidan under verket ett kasthus med tillhörande

kastmaskin (= en sädes- och frörensningmaskin utrustad med fläkt och såll). Till vester vid verket ett sädesgolv och till öster ett sädesgolv.

2. Lada av timmer med halmtak, byggd för 40 år sedan (ca 1792), 2 1/2 aln från östra golvet, innehållande tröskloge och två sädesgolv.

I samband med att den nya ladugården byggdes 1934-35, revs den gamla och ganska förfallna anläggningen vid "logbacken".

Logbacken invid Vallox-Säby gravfält efter en översiktsbild från 1882 i Brandförsäkringsverkets arkiv.

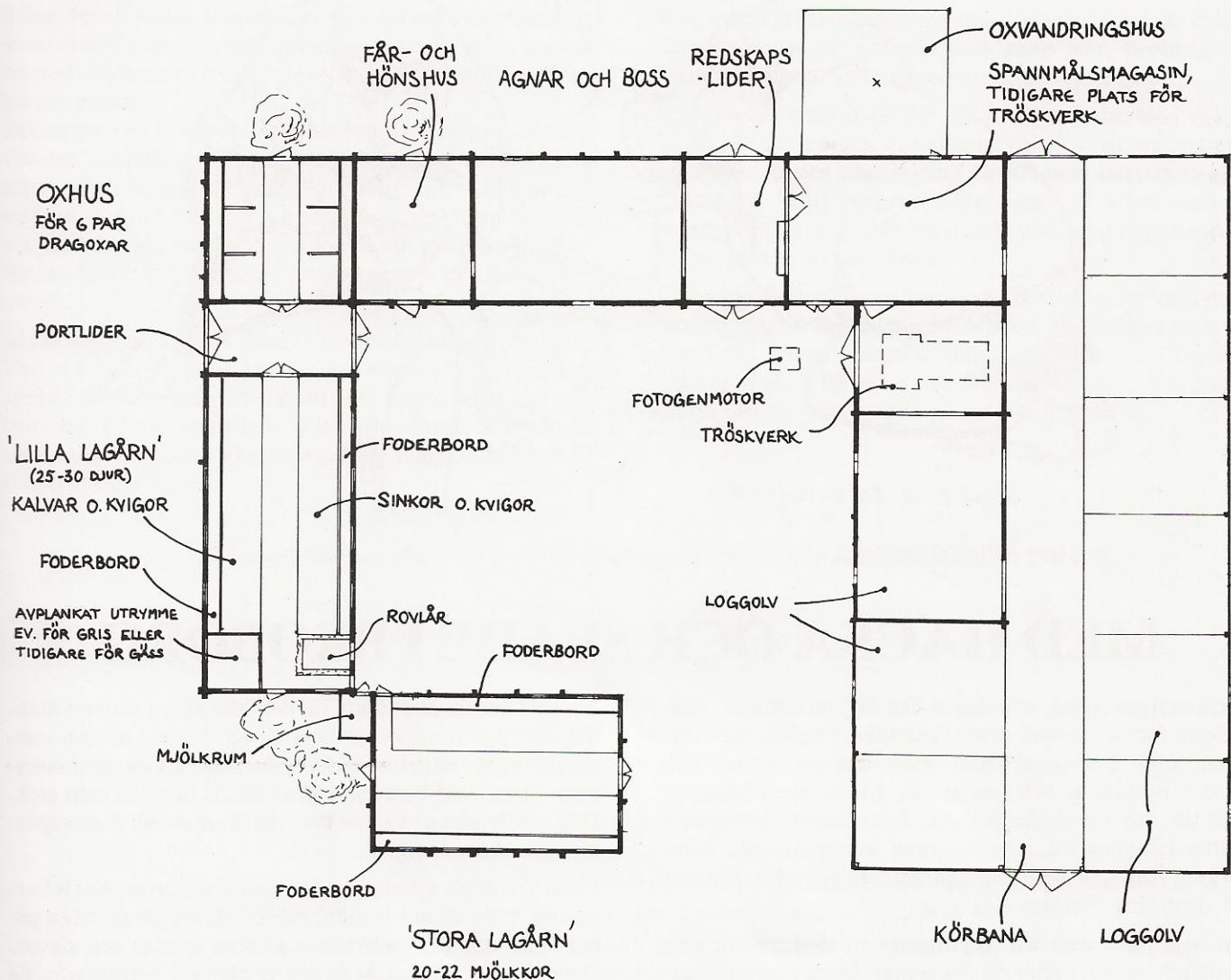
Tisslinge

Ekonomibyggnaderna på Tisslinge ligger väl samlade nordväst om mangårdsbyggnaderna i änden av en tvärallé. Redan Carl Wijnblad nämner i sitt verk "Generalplaner för tio Sätessgårdar" som utkom 1765, att fä- och ladugården var uppbyggd i fyrkant på detta ställe. Det är mycket troligt att flera av de timrade längor som utgör dagens, tyvärr förfallna, ladugårdsanläggning är uppförda på denna tid. Det får i så fall betraktas som mycket unikt att en sådan anläggning har bevarats fram till våra dagar. Den s.k. "stora lagår'n", som numera är ombyggd till svinhus, är emellertid av yngre datum - troligen uppförd vid 1800-talets mitt. Den stora logen i nordost är byggd kring senaste sekelskiftet, men då har den delvis byggts på en gammal timrad loglänga.

Man kan inte nu hävda att Wijnblad har haft ett direkt personligt inflytande på den ursprungliga fä- och ladu-

gårdens utformning, men hans ande har ändå så att säga svävat över anläggningen. Den förete nämligen många likheter med de exempel som han återger i sina skrifter: "Om Ladugårdars Byggnad och Inredning" och i "Beskrivning huru Allmogens Byggnader så af Sten som Träd måge med största besparing upföras". Wijnblad tar i dessa t.ex. upp fördelarna med att husen sammanbyggs på så sätt att ladorna ligger i bekväm närhet av fähusen. På detta sätt undviker man dels foderspill och dels får man en besparing i arbete som det korta avståndet ger. En annan fördel med de sammanbyggda husen är den besparing man gör av både arbete och byggnadsmaterial vid uppförandet och "många tvärväggar och rösten undvikes därigenom som uti de kringströdda husen hastigt röta äro underkastade".

Det är naturligt att en sådan gammal anläggning som la-

Rekonstruktionsförsök av ladugårdsfyrkanten på Tisslinge omkring år 1920.

Den märkliga väderkvarnen på Tisslinge. Teckning efter ett fotografi från Upplandsmuseets samlingar.

dugårdsfyrkanten på Tisslinge utgör, har genomgått flera förändringar under årens lopp, och att byggnadernas nuvarande funktioner inte är desamma nu som vid tiden för uppförandet. Med hjälp av baron Lennart Stiernstedt, som vuxit upp på gården, har jag fått fram flera intressanta uppgifter och kunnat göra en rekonstruktionsplan av anläggningen såsom den tedde sig ungefär år 1920. Därifrån kan man försöka dra slutsatser av hur den sett ut i äldre tid, men det skulle här föra för långt om man kommer in på sådana spekulationer.

Slutligen kan nämnas att ett hundratal meter norr om logen stod fram till tiden för första världskriget en märklig väderkvarn, vars utseende närmast påminde om en gigantisk vindmotor. Den kunde, förutom att mala säd, också användas för att driva tröskverket med, via ett par linor.

Text och bild:
Per Thunström

